

◆ Əhməd bəy Ağaoğlu - 150

Şuşadan Ankaraya...

XX əsr tariximizin ədəbi, ictimai düşüncəsində və siyasi həyatında böyük fikir adamı Ə. Ağaoğlunun (1869-1939) yaradıcılığı yalnız Azərbaycan arealında deyil, həm də Türkiyədə, türk dünyasında, eləcə də Avropada geniş yayılmış, onun fəaliyyətinin, əsərlərinin ictimai proseslərə böyük təsir gücü olmuşdur. Yaşadığı və yazıb yaratdığı hər mühitdə (Fransa, Azərbaycan, Türkiyə, Malta) özü də dövrünün zəngin siyasi, ictimai hadisələri ilə doludur. XIX əsrin sonlarında Fransa və Azərbaycanda, XX əsrin 1909-cu ilindən sonra isə Türkiyədə yazıb-yaradan böyük ictimai fikir adamı olaraq, onun siyasi, ictimai, ədəbi-bədii yaradıcılığı mövzu və problematika baxımından son dərəcə zəngin olduğu kimi, həm də xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Yaradıcılığının ilk illəri çarlıq üsuli-idarəsinə düşən Ə. Ağaoğlu ali təhsil dalınca getdiyi Fransada yüksək təhsil almaqla yanaşı, Avropa mühitini dərinlən öyrənmiş, təhsillə kifayətlənməyərək bu ölkənin ziyalı mühiti ilə yaxından tanış olmuş, Qərb dəyərlərini dərinlən mənimsəmiş və burada bir şərqsünas kimi tanınmışdır. Londonda şərqsünasların X Beynəlxalq konfransında (1892) etdiyi "Şiə məzhəbinin mənbələri" mövzusu ilə konfrans iştirakçılarının marağını cəlb etmişdir.

Ə. Ağaoğlu altı illik Paris həyatında yalnız təhsil almamış, həm də fransız alimləri və Fransada yaşayan gənc türklərlə sıx əlaqə quraraq gündəmi məşğul edən müzakirələr aparmışdır. Dövrün böyük Şərq mütəfəkkiri, filosofu və islahatçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanışlığı onun fikirləri, ideyalarında mütərəqqi və islahatçı meyilləri gücləndirir. Fransa alimlərinin ona burada qalib elmi işlə məşğul olmasına dair təkliflərinə baxmayaraq, ölkəsinə dönüb xalqına xeyir verməyi düşünən Ə. Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığının ən zəngin və çətin bir mərhələsi başlayır.

Yazdığı "İslam və axund", "İslama görə və islamda qadın" əsərləri ilə yeni cəmiyyətin problemlərini önə çəkməyə çalışan Ağaoğlu 1905-ci ildə Qafqazda çar Rusiyası siyasətinin davamı olaraq baş verən erməni terrorizminə görə fəaliyyət sferasının yönünü və istiqamətini dəyişməli oldu. Ə. Ağaoğlu bu fəaliyyəti ilə milli kimliyi tanıtdığı kimi, çar Rusiyasının Qafqazda erməniləri müdafiə etdiyini, terrora dəstək verməsini də açıq. "Difai" təşkilatının yaradılması da məhz xalqın milli müqavimət hissini qaldırmaqdan irəli gəlmişdir. "Həyat", "İrşad" qəzetlərindəki məqalələrində xalqın ictimai-siyasi tefəkkürünün formalaşması istiqamətində yeni ideyalar verir. "Difai" təşkilatının

hərəkətverici qüvvələrindən biri olması ilə milli mücadilə yolunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. Lakin Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun onu həbs etdirərək sürgünə göndərmək istəməsi və həyatı üçün təhlükənin yarandığı vaxt Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır.

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığının və ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin otuz ili Türkiyədə keçmişdir. Bu müddətdə o, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə cəmiyyəti üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə işlər görmüşdür. Bu işlərdən biri Azərbaycan və Türkiyə, eləcə də türk dünyası siyasi tarixində xalqın şüurunda milli düşüncəni inkişaf etdirmək idi.

Yaradıcılığının və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də Türk-müsəlman dünyasında qərbləşmə, modernləşmə idi. Bu istiqamət onu uzun müddət türk dünyasında türkçü kəsim olaraq tanıtmış, sovet elmi tərəfindən isə pantürkist kimi damğalanmışdır. Ə.Ağaoğlu sovet rejimi tərəfindən həm də bir islamçı, panislamist kimi qələmə verilmişdir. Bu da onun islamın dünəni, bugünü və problemlərilə bağlı elmi yazılarının dərc olunmasından, yeni fikir və ideya müəllifi olmasından irəli gəlirdi. Görkəmli fikir adamının Türkiyədəki dərnəkçilik və mətbuat fəaliyyəti sistemliliyi, yenilikçiliyi ilə yeni bir yolun, ictimai-siyasi tendensiyanın əsasını qoyur. Türkiyədə müxalifət institutunun yaradılmasında, liberalizm, demokratiya, idarəetmədə yenilikçilik görüşlərinin formalaşmasında da müəyyən rolu olmuşdur.

Zəngin bir yaradıcılıq yolu keçən Əhməd bəyin yaradıcılığı ilə fəaliyyəti bir-biriylə qırılmaz şəkildə bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Onlarla ədəbi, elmi, al-qorik, didaktik əsərlərində yeni cəmiyyət, dövlət, din, islam, hökumət, əxlaq və fərd, demokratiya, cəmiyyət və s. anlayışlarına yeni düşüncə stereotipləri nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışdır. "Türk təşkilatı əsasiyyəsi", "İngiltərə və Hindistan", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "1500 ilə 1900 arasında İran", "İran və inqilabı", "Üç mədəniyyət", "Mən nəyəm", "İxtilalı, inqilabı", "Könülsüz olmaz", "Sərbəst firqə xatirələri", "Etrusk mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri", "Peyami Səfaya axirətdən məktublar", "Türk tarixinin ana xətləri" və s. onlarla fundamental ədəbi, bədii, didaktik əsərləri Türkiyə və Azərbaycan bədii düşüncəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir.

Yaradıcılığının ilk illərində İran və Şərqlə, din, islam aləmi ilə daha çox maraqlanırdısa da, bir müddət keçmiş Türkiyə və türkçülük mövzusunda marağı artır. Əslində, Ə.Ağaoğlunun Azərbaycandakı publisistik fəaliyyətində milli məsələyə diqqət daha da artmışdı. Başqa sözlə, Türkiyəyə getməzdən əvvəl artıq o, burada gedən proseslərlə yaxından maraqlanırdı, müsəlman, Şərq aləmi və türkçülük mövzusunda silsilə yazılar yazırdı. XX əsrin əvvəllərində onun Türkiyə və burada baş verən proseslərlə bağlı məqalələri daha geniş yer tuturdu. Bu məqalələrdə hadisələr əsasən Şərq-Qərb kontekstində təhlil edilir, müqayisələr aparılırdı.

Ə.Ağaoğlunun özünün bir tərcümeyi-halında Türkiyəyə getmə səbəbinin məhz təqib və irtica olduğunu aydın göstərir. Ədib nəşr olunmamış tərcümeyi-halında Türkiyəyə getməsini izah edərək yazırdı ki, "Şiddətlə təqib edilənlər arasında idim. İş o dərəcəyə gəldi ki, artıq yalnız özümün deyil, ailəmin də rahatlıq və sakitliyi qaçırılmağa başlandı. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. İş başına tanıdığım bezi şəxslər gəlmişdi. Eyni zamanda, Qafqaz ümumi valisi Vorontsov-Daşkov mütləq mənə tutmağa və sürgün etməyə qərar vermiş görünürdü. Bunu öyrənər-öyrənməz dərhal mən də qaçmağa qərar verdim və 1908-ci ilin sonuna doğru İstanbula qaçdım". Bütün bunlar, Ə.Ağaoğlunu Türkiyəyə mühacirətə getməyə məcbur edən səbəblərdən idi.

Ə.Ağaoğlunun Türkiyə yolunu tutmasında başqa iki amil də başlıca rol oynamışdır. Bunlardan birincisi, onun türkçülük görüşlərinin getdikcə dərinləşməsi və Türkiyəni türk dünyasının xilaskarı kimi görməsi; ikincisi, Fransada olarkən tanıdığı Əhməd Rza və iki türk öyrəncilərinin (Bahəddin

Şakir və Nazim bəy) Türkiyədəki siyasi proseslərdə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının hakimiyyətə gəlməsi və onu Türkiyəyə dəvət etmələri olmuşdu. Əhməd Rza yaşlı, o birilər isə onun yaşındıydı. Xüsusilə, Əhməd Rza ilə ilk görüşməsi onun üzərində ölənə qədər unutmadiği bir təsir buraxmışdı. Bunu Ə.Ağaoğlunun oğlu S.Ağaoğlu da təsdiq edir və atasının Kafkasiyadan Türkiyəyə gəlmə hekayəsini Parisdə oxuduğu illərdə, o zaman Fransada olan Əhməd Rza və iki türk tələbə gənci tanıması, daha sonra Məşrutiyət dönməndə Osmanlı İmperatorluğunun son idarəçiləri arasında yer alacaq bu adamlarla bağlayır. Ə.Ağaoğlu çətin vaxtlarında onların təklifini qəbul edərək Türkiyəyə gedir. S.Ağaoğlu yazırdı ki, "Parisdə tanıdığı bu üç insan atama Türkiyəyə gələrək bərabər işləməyi təklif edirlər. Aradan zaman keçir, təhsilini bitirərək Kafkasiyaya dönmən atam orada bir yandan qəzet çıxararaq, bir yandan da açıq-gizli dərnəklər quraraq Türk və İslamların inkişafı hərəkatının öndərlərindən biri olur..."

Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gəldikdən dərhal sonra yeni cəmiyyətə tez uyğunlaşır, Dr.Nazim və Ahmet Rza Beyin yardımlarıyla özünə ev və iş axtaran Ağaoğlu məşrutiyətin həyatı içərisində istəklərinə asanlıqla çata bilir. Buna baxmayaraq, Osmanlının mürəkkəb, ziddiyyətli və hərəkatlı ictimai-siyasi mühit olduğunu da qəbul etmək lazımdır. Bu zaman Osmanlıda böyük tarixi proseslər baş verirdi. Bir-birini əvəz edən siyasi proseslərdə türkçülük fəaliyyətini daha da genişləndirir. Əvvəlcə "İslam məcmuəsi", "Sirati-müstəqim", "Hikmət", "Haqqa doğru", "Türk yurdu" qəzet və dərgilərində məqalələrlə çıxış edir. İstanbulda fransızca nəşr edilən "Le Jeune Turk" qəzetinə də yazılar yazan Ə.Ağaoğlu özünün qəzetini açmaq haqqında düşünür və ilk mətbuat orqanını - "Tərcümani-həqiqət"i nəşr edir. Tezliklə azərbaycanlı mühacir burada baş verən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzinə düşür. Onun evinə Türkiyənin gələcəyi üçün çalışan insanlar gəlirdi. Türkçülüyn elmi-nəzəri əsaslarını hazırlayan, Türkiyənin gələcəyini düşünen insanlar bu evə toplaşirdi. Qızı Sürəyya Ağaoğlu yazırdı ki, "Türk ocağı"nın, "Türk yurdu"nun çalışmaları, dövrün siyasi və fikir inkişafı bizim evimizdə yaşanırdı. Bir yandan Ziya Göyöl, Hüseynzadə Əli bəy, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhü, Yusif Akçura, Fuad Köprülü, Abdullah Cövdət, göz həkimi Əsəd Paşa, Həlim Sabit, Ömər Naci bəy kimi yazıçı və türkçülər, Ənvər və Tələt paşalar, digər tərəfdən Seyid Tahir Əfəndi, Əbdürrəşid Əfəndi kimi din adamları tez-tez evimizə gəlirdilər. Bunların çoxu ilə də aramızda demək olar ki, ailəvi yaxınlıq vardı". Səməd Ağaoğlu da onların evinə gedib-gələn insanlar arasında Xalidə Ədib Adıvar, Həmdullah Sübhü Tanrıver, Ziya Göyöl, Mezihe Muhiddin, Ömər Naci, Şeyxülislam Xeyri Əfəndi, Yusif Akçura, şair Məmməd Əmin Yurdaqul, Cəlal Sahir Erozan, Ömər Seyfəddin, Əli bəy Hüseynzadə, göz həkimi Əsəd Paşa, Halim Sabit, Abdullah Cövdət və başqalarının adını çəkir.

1911-ci ildə türkçülük ideyalarını yayan təşkilatlardan birini "Türk yurdu cəmiyyəti", "Türk yurdu" dərgisi, "Türk ocağı"nı quranlardan biri də Ə.Ağaoğlu idi. "Türk ocağı"nın qurucuları sırasında Ə.Ağaoğlu ilə birgə Məmməd Əmin Yurdaqul, Əhməd Fərid bəy, doktor Suat Sabit bəy də təmsil olunurdu. İlk toplantıda təşkilatın nizamnaməsi də qəbul edilmişdi. Hətta Türk ocaqları ilk quruluş toplantısını onun evində keçirmişdir.

"Türk ocağı"nın toplantıları çox canlı keçirdi. Sürəyya Ağaoğlunun yazdığına görə gecə toplantılarına ailəlikcə gedər, atəşin və yüksək mədəniyyətli natiqləri" dinləyərdilər. Ə.Ağaoğlunun ilk dəfə Bəkirağa bölüyündə üç ay boyunca həbsi də məhz bu qızğın ictimai-siyasi fəaliyyəti dövrünə düşür. Onun həbsi ilə bağlı qızı S. Ağaoğlu atasının Türkiyəyə gəldiyimizin ikinci ili ilk dəfə həbs olunduğunu qeyd edir və bu həbsin bir həftə-on gün çəkdiyini yazır.

Zaman keçdikcə Ə.Ağaoğlunun mövzuları da dəyişir, yavaş-yavaş yön dəyişdirərək milliyətçi və türkçülük istiqamətinə meyillənir. Bu da başadüşü-

lən idi; ona görə ki, Ə. Ağaoğlu Osmanlıda olarkən siyasi, hərbi hadisələrin tez-tez dəyişməsi, Osmanlının düşdüyü vəziyyət və s. bu proseslərə və cəmiyyətdə gedən tendensiyalara münasibət bildirməyi tələb edirdi. Əgər, ilk getdiyində o, Orta Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən Rusiyalı müsəlman türk-tatarların haqlarını müdafiə Komitəsinin üzvü idisə, bir qədər sonra İttihad və Tərəqqinin sıralarında yer alaraq partiya adından çıxış etmiş və fəaliyyət göstərmişdir. İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində yeni açılan Türk mədəniyyəti tarixi kafedrasının müdiri olması və burada türk-moğol tarixindən dərs verməsi onun fəaliyyət istiqamətinin dəyişməsində önəmli rol oynayır. Bu dövərdə artıq o, "Sirati müstəqim" və "Sebilürreşad" kimi dərgilərdən daha çox, diplomatik çevrələrə yönəlik çalışma sferasına daxil olur və bu çevrələrə yaxın fransızca "Hilal" və "Le Jeune Turk" qəzetlərində məqalələrlə çıxış edir. Bundan sonra Ə. Ağaoğlunun yazdığı məqalələr daha çox partiyanın xətti ilə uzlaşırdı. Bu məqalələrində Ə. Ağaoğlu siyasi düşüncəsini ortaya qoymaqla yanaşı, ittihadçılıq adından çıxış edir və fransız mətbuatına, eləcə də Fransanın siyasi təzyiqlərinə, hücumlarına cavab verirdi.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə siyasi həyatında son dərəcə yaxından iştirakı və proseslərin içində olması onun Maltaya sürgünü ilə nəticələnir. O, İstanbulda həbs edilmiş və ittihadçılarla birlikdə Maltaya göndərilmişdi. Onun ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilməsinə səbəb kimi Alman dəstəklili "Tərcümanı həqiqət" qəzetində "Erməni qırğınına təşviqedicilik yazılar yazması" kimi absurd səbəb göstərilirdi. Halbuki onun yazılarında erməni qırğınına təşviqdən söhbət gedə bilməzdi. Bunun başqa bir səbəbi də Ə. Ağaoğlunun Paris Sülh konfransında Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq istəyinin ermənilərin işinə yaramaması ola bilərdi.

Ə. Ağaoğlu fəaliyyətinin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Maltada da mübarizəsindən qalmır, siyasi düşüncələrini, etirazlarını davam etdirirdi. O, burada ingilis yaşam tərzini və cəmiyyət modelini müdafiə etməklə yanaşı, onları tənqid etməkdən də çəkinmirdi. Tədqiqatçı Bilal Şimşir onun ingilislərə qarşı bu cür kəskin hərəkətlərini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, Ağaoğlu lütf deyil, haqq arayır və ingilislərin ikiüzlülüyünü irəli sürürdü. İngilislər açıqdan-açığa bu sərt adamla mübahisəyə girişmişdilər və haqqında gizləndən-gizlinə saxta qovluq hazırlamağa başlamışdılar.

Ə. Ağaoğlu Malta sürgünündən döndükdən az müddət sonra Ankara hökumət rəsmilərinə yeni idarəetmədə yer almaq istəyilə bağlı müraciət etmiş və müsbət cavab almışdı. Bu vaxtlar Ankara xalq arasında təbliğat aparmaq məqsədilə Anadoluya qruplar göndərməyi qərara almışdı. Ə. Ağaoğlu Qara dəniz sahilindən Qarsa qədər gəzərək Milli mücadilə və kamalist hərəkatın lehinə təbliğat aparmağa başlayır. Bu yöndə ilk işi Qarsda bir gündəlik qəzet qurmaq və bir məktəb açmaq olur. Onun bu yöndə çalışmaları hökumət tərəfindən yaxşı qarşılanır. 1921-ci ildə Mətbuat və istihbarat ümum müdirliyinə gətirilir. Bu zaman Ankaraya gələn bolşevik diplomat Aralovu müşayiət edir. Bu illərdə Ə. Ağaoğlu üç dönmə Qarsdan millət vəkili seçilir. Eyni zamanda, Ankara Hüquq fakültəsində Anayasa hüququ dərsləri verməklə yanaşı, Anayasa Komissiyasının üzvü olur. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının Nizamnaməsinin yazılmasında yaxından iştirak edir. Xüsusilə hökumətin rəsmi yayın orqanı olan "Hakimiyyəti Milliyyə"nin baş redaktoru olur.

Bu mərhələdə Ə. Ağaoğlunun siyasi düşüncələrində də müəyyən yeniləşmə olmuşdur. Ə. Ağaoğlunun əvvəlki yazılarına xas türkçülük və islamçılıq kimi mövzulara rast gəlinmir. Əgər bu mövzuda yazıları olurdusa, daha çox cəmiyyətə yönəlik problemlər qaldırılır, toplumun təməl prinsipləri önə çəkilirdi. Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin yaxınlaşması Orta Asiya türklüyü, Turançılıq ideyalarını arxa plana keçirmişdi. Yeni siyasətdə

Türkiyə-Sovet əlaqələrində problemlərə yanaşmada korrekt münasibət özünü göstərdiyindən Ə.Ağaoğlunun yazılarında da bu siyasət gözlənilirdi. Rusiyadan getmiş (Azərbaycan da daxil olmaqla) mühacirlərin Türkiyədə siyasi fəaliyyətlərinə son verilməsi də məhz bu dövrə düşürdü. Hərçənd Ə.Ağaoğlu xarakterinə müvafiq olaraq, yeri gəldikcə, özünün doğru bildiyi fikirlərini də yazmaqdan çəkinmirdi. O, Lozanna anlaşmasını dörd yüz ildən bəri Türkiyənin əleyhinə olaraq bir-biri üzərinə yığılan hesabların sonulandırılması kimi dəyərləndirmişdir. Lozan anlaşmasının gətirdiyi problemləri aydın görürdü, ancaq onu da görürdü ki, bu problemlər qısa bir zamanda ötüb keçəcəkdir, o zaman Qərb dünyası ilə uyumlu bir mərhələnin başlanmasını təqdir edirdi.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə fəaliyyətində müəllimlik etməsi də onun həyatında mühüm iz qoymuşdur. Azərbaycandan Türkiyəyə köçərkən o, ilk vaxtlar məhz müəllimlik etmişdir. Tədqiqatçı E. Kayabaş onun ilk fəaliyyət dövrü ilə bağlı yazırdı ki, 1909-cu ilin oktyabrından etibarən İstanbul Darülfünununda Türk-moğol tarixi və rus dili müəllimliyi etmişdir. Darülfünundakı vəzifəsi tarix və dil öyrətmək ilə məhdudlaşmamış, bunlarla yanaşı, Ədəbiyyat fakültəsi öyrətim üzvləri məclisinin və fakültə islahat komissiyasının başçılığını da etmişdir. Ayrıca bu dövrdə Əbdürrəhman Şərəf bəydən sonra boşalan Ədəbiyyat fakültəsi dekanlığına da atanmışdır. Holly Şisslərin "İki imperatorluq arasında Əhməd Ağaoğlu və yeni Türkiyə" adlı tədqiqatında yazdığına görə Ə.Ağaoğlunun tədris etdiyi bu Türk-moğol dərsi Türk tarixinin önəmli hissəsi olaraq Darülfünun tarixində ilk dəfə Ağaoğlu ilə tədrisə girmişdir. Ədibin əsas tədqiqatçılarından biri olan Özcan Ufuk "Əhməd Ağaoğlu və rol dəyişikliyi" monoqrafiyasında onun Darülfünundakı fəaliyyətini yalnız müəllimliklə məhdudlaşdırmayıb, həm də onun qurulmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, "Universitetin laik və daxili işlərində müstəqil bir yapıya qovuşdurularaq Avropayönlü bir quruma çevrilməsinin başında duranlardan biri də Ə.Ağaoğludur. Nə var ki, bu xidmətləri 1933 Universitet islahatında (İstanbul Darülfünunu, Hüquq fakültəsində) ilk təsviyə edilənlərdən biri olmasına əngəl olmayacaqdır".

Dərs deməklə yanaşı, Ə.Ağaoğlunun "Sirati-müstəqim", "Hikmət" kimi jurnal və qəzetlərdə məqalələri çap olunurdu, bir müddət Maarif müfəttişliyi və Süleymaniyyə kitabxanasının müdiri vəzifəsində işləyir. Gülsərən Akalın Ə.Ağaoğlunun ittihadçı təmayüllərin hakim olduğu vaxtlarda rus dili və türk tarixi fənlərindən dərs dediyini də qeyd edir. Rusiya türklərinin yaşadığı yerlərə Türkiyədən müəllimlər göndərilməsi işinə rəhbərlik edənlərdən biri də Ə.Ağaoğlu idi. Bu fikir son dərəcə qiymətlidir, ona görə ki, 20-ci illərdə Türkiyədən Azərbaycana bir çox görkəmli ziyalılar gələrək burada universitet və institutlarda müəllim işləmişdir. Mühiddin Birgenin, İsmayıl Hikmətin və b. Türkiyədən gələrək Bakıda çalışmaları kadr qıtlığını nisbətən aradan qaldırırdı.

Ə.Ağaoğlu həm də "Türk yurdu" (1911) cəmiyyətinin qurucularından olub. Türk dünyası, Osmanlı inqilabının Şərqdəki əks-sədası, İslamda davayimilliyət kimi mövzularda "Türk yurdu" dərgisində silsilə məqalələri çap olunub. Türkiyəli tədqiqatçı onun burada çap olunan məqalələrini təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, Əhməd Naim Babanzadə və Süleyman Nazif kimi yazarlarla girişdiyi mübarizədə türkçülüklə islamın bir-birinə zidd olmadığını sübut etməyə çalışmışdır. Ə.Ağaoğlunun Türkiyədə ictimai-siyasi cəbhədə yorulmaz fəaliyyəti cəmiyyətin gözündən qaçmır və tezliklə öz bəhrəsini verir. Artıq o, Türkiyə həyatının üçüncü ilində, 1912-ci ildə tutduğu məmur vəzifələrindən istefa edərək Afyon-Qarahisardan Osmanlı Məclisi Məbusanına (parlamentinə) vəkil (deputat) seçilir. Çar Rusiyasında yaşayan qeyri-rus xalqların Lozannada 1915-ci ildə keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil edir. Rusiya imperiyasında yaşayan türk-müsəlman xalqların hüquqlarının

tapdanması, dini, milli zəmində təzyiqlərə məruz qalması ilə bağlı Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və Ə.İbrahimovla birgə Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Vudro Vilsona kollektiv müraciətə imza atanlardan biri olur.

Türkiyədə yaşamasına baxmayaraq, Ə.Ağaoğlu Azərbaycanı heç zaman yaddan çıxarmırdı. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra onu alqışlayanlardan biri də Ə.Ağaoğlu olur. Ancaq o, Cümhuriyyəti yalnızca təqdir etmir, onun işində yaxından iştirak etməyə çalışırdı. O, Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru Paşanın müşaviri olaraq Azərbaycana gəlmiş, bir müddət burada qalaraq Cümhuriyyətin ilk parlament seçkilərində iştirak etmiş və parlamentə üzv seçilmişdir. Beləliklə, Ə. Ağaoğlu iki ölkənin parlament üzvü kimi fəaliyyət göstərən ilk azərbaycanlı millət vəkili olmuşdur.

Ə. Ağaoğlu siyasətdən çəkildikdən sonra İstanbul Universitetində hüquq tarixindən dərs demiş, bir çox tələbələr yetişdirmişdir. Burada işləyərkən onun ən mühüm fəaliyyəti olaraq tədrisə "Sərbəst Ali dərsləri" proqramını gətirməsi olur. 1922-1923-cü illərdə özü də bu proqram üzrə bazar ertəsi günləri "Sərbəst Ali Dərsləri Müəsisse-i İlmiyyəsi" adıyla Mədəniyyət tarixi dərslərini keçmişdir. 1923-cü ildə Qarsdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçildikdən sonra Məclisdə Xarici, Ana Yasa qanunu, Kitabxana və Daimi Nizamnamə komissiyalarında üzv olmaqla qalmayıb, bu komissiyaların işində, yeni qanunların qəbulunda önəmli rollar oynayıb. 1925-ci ildə isə Qarsdan millət vəkili olmaqla yanaşı, Ankara Hüquq məktəbində müəllimlik edirdi. Oya Fisekçinin yazdığına görə, Ankara Hüquq məktəbində müəllimliyə 1925-ci ildə başlamış və 1931-ci ilə qədər professor vəzifəsində olmuşdur. O. Fisekçi onu yalnız məktəbin professoru hesab etmir, həm də məktəbin səkkiz nəfərlik qurucu heyətlərindən biri kimi göstərir. Ahmet Mumçu ilə Hüquq məktəbinin qurucuları modern bir məktəb qurmaq haqqında düşünmüş və bir araya gəlmişlər. Onlar bu məktəbdə yetişəcək hüquqçuların, yeni hüququn çərçivələri daxilində dar bir sahədə qalmalarını lazım bilməmiş və türk hüququ ilə yanaşı, əsas hüququn da məcburi dərslər olaraq keçilməsini məqsəduyğun bilmişlər.

Ebru Kayabaşı da məktəbin ilk tədris ilinin açılması ilə bağlı maraqlı məlumat verir. Bu məlumata görə, 1925-1926-cı tədris ilinin açılışı zamanı Cümhuriyyətin qurucusu Atatürkün və Mahmud Əsəd Bozqurdun açılış nitqindən sonra ilk dərsi Ə.Ağaoğlu vermişdir. Əsas Təşkilat Hüququ mövzusunda verdiyi dərsi o, 1930-cu ilə qədər davam etmişdir. Bu dərsləri keçərkən qadınlar mövzusunda və onların hüquqlarına ağırlıq verdiyini və bu üzdən tələbələrin təkisi ilə qarşılaşdığı bildirilir. Onun yazdığına görə, professor bu dərslərdə ilk dəfə olaraq qadınların da kişilər kimi eyni hüquqa malik olduqlarını, seçmələri və seçilmələrini məmurluqda da eyni hüquqa malik olduqlarını daim müdafiə etmişdir. Bu fakta həm də ona görə inanmaq olar ki, ədibin qızı Sürəyya Ağaoğlu Türkiyənin ilk qadın vəkillərindən biri olmuşdur.

20-ci illər Ə. Ağaoğlunun Türkiyə fəaliyyətinin zirvəsi hesab edilə bilər; belə ki, bu illər Hüquq məktəbində professor kimi çalışmaqla yanaşı, həm də iki dönmə Qars millət vəkilliyini etmişdir. Bu illər, eyni zamanda, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının İdarə heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, 1924-cü ildə Atatürkün istəyi üzərinə Anadolu Xəbər Agentliyini quraraq bir dönmə əsas müdirliyini və Yönetim Kuruluna başçılıq etmişdir. Bundan başqa, 1921-1924-cü illər Böyük Millət Məclisində Anayasa dəyişikliyi Komissiyasının üzvü kimi də müəyyən işlər görmüş və Türkiyə Cümhuriyyətinin Anayasasının yazılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. 20-ci illərin sonuna doğru Ə.Ağaoğlu liberal görüşləri müdafiə etdiyindən üzvü olduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyasından ayrılır. Lakin Atatürkün təkidi ilə könülsüz olaraq Sərbəst

Firqəyə qoşulur. Bu zaman Ə. Ağaoğlu iqtisadiyyatda liberal görüşləri müdafiə edərək İsmət İnönü hökumətini tənqid etməkdən belə çəkinmir. Yuxarıdan yarandığı kimi, yuxarının bir əmri ilə də bağlanan Sərbəst Firqənin ömrü o qədər də uzun olmur. Partiya qapandıqdan sonra isə yenidən CHP-yə girməmiş, liberal görüşlərini mətbuatda davam etdirir. Bundan sonra Ə. Ağaoğlu parlamentdən kənarda qaldığından İstanbula köçür və hüquq professoru olaraq burada çalışır. 1931-1933-cü illərdə İstanbul Dürülfünunun Hüquq fakültəsində dərs deyir. Eyni zamanda "Axın" qəzetini nəşr edir və məqalələrində hökuməti tənqid edirdi. 1933-cü ildə baş redaktoru olduğu "Axın" qəzeti bağlanmaqla yanaşı, professor kimi çalışdığı İstanbul Universitetindən də islahat adı ilə təqaüdə göndərilir. Bundan sonra o, qəzetçi həyatından, eləcə də, demək olar ki, fəaliyyətdən uzaqlaşdı.

Ə. Ağaoğlu idarədən, məmurluqdan və millət vəkilliyindən çıxdığı bir dövərdə özünü daha çox əməyə, torpağa vermiş, Keçiörendəki bağında əkinçilik etmişdir. O, bir müddət burada bağçılıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Burada hər cür meyvə yetişdirərək siyasi çətinliklərini bu yolla həll etməyə çalışmışdır. Bu zaman Ankara kəndlilərini də özü ilə bərabər işlətməmiş, onlara modern əkinçilik üsullarını öyrətmiş və əməkləri üçün yaxşı pul vermişdir. Çox qısa bir zamanda bu işlərinə və camaata münasibətinə görə Keçiörendə məşhurlaşır və camaat onu Keçiören muxtarlığına seçir.

Ömrünün sonları təlatümlü keçir; redaktoru olduğu "Axın" qəzeti bağlanır, professor işlədiyi İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsindən çıxarılır. Ankarada tələbələri ilə vidalaşması çox həyəcanlı olur. Bir müddət heç nə yazmır, daha sonra isə gündəmi məşğul edən problemlər əvəzinə, ikinci, üçüncü dərəcəli məsələlərdən yazır. Bu isə bütün həyatı boyu siyasi-ictimai hadisələrin mərkəzində olan və bunu əsərlərində ifadə edən bir fikir adamı üçün çox çətin və ağır idi. Lakin bu, onun öz seçimi idi. Onun yeganə vəzifəsi yazmaq idi ki, indi onu da əlindən almışdılar. Ə. Ağaoğlu mövcud vəziyyətini anladaraq yazırdı ki, "Bu səfil dünyada təkbaşına qalmaq! Altmış yaşından sonra ticarətlə məşğul ola bilmərəm. Məni özümə yeni peşə tapmaq məcburiyyəti qarşısında qoydular. Artıq çox gecdir. Yazmaq və danışmaq - həyatımın mənası bu idi. İndi mənasız bir həyat yaşayıram". Həyatında dördüncü dəfə İstanbulda ev tikir. Onu İstanbula köçməyə vadar edən əsas səbəb həyat yoldaşı Sitarə xanımın xəstəliyi olur. Bir müddət sonra Sitarə xanım vəfat edir. Onun vəfatı Ə. Ağaoğluna çox təsir edir. Daha sonra dostları Abdulla Cövdət, Samih Rifat, Yusif Akçurani itirir. Yusif Akçura öldüyü zaman dostlarının onu bir-bir atıb getməsindən və hamısının arxasınca mərsiyə yazmaq vəzifəsinin onun üzərinə düşməsindən gileylənir, öz sırasını gözlədiyini deyirdi.

Mədinə KARAHAN